

НОВИЙ СЛОВНИК ЕПІТЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Світлана Єрмоленко, 2009

д. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374.822

У статті йдеться про засади створення «Нового словника епітетів української мови» (автори С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко). Словник значно доповнено за рахунок нових заголовкових слів та збільшення кількості узгоджених означень до всіх заголовкових слів. Розширено сполучуваність заголовкових іменників із прикметниковими словам. Нова структура словникової статті виокремлює епітети, що вживаються в структурі порівняння, а також епітети у структурі метафори.

У відділі стилістики та культури мови підготовлено «Новий словник епітетів української мови» (автори С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко).

Від часу виходу в світ «Словника епітетів української мови» (К.: Довіра, 1998) минуло понад десять років. За цей час було здійснено низку наукових досліджень (дисертацій), присвячених безпосередньому, цілеспрямованому аналізу структури, семантики, стилістичних функцій епітетних словосполучень як характеристичної ознаки ідіостилів, а також вивченню епітетів як частини образної системи мовотворчості окремих письменників, жанрових різновидів стилів тощо. Увагу дослідників привертало питання лексичної семантики, залежність функціонування лексико-семантичних варіантів слова від контексту, виявлення традиційної та індивідуально-авторської сполучуваності слів у прикметниково-іменникових словосполученнях.

Відомо, що кожний конкретно-історичний період у житті нації позначається на характері словника літературної мови, на динаміці її норм. Українська мова, як живий організм, змінюється разом із життям суспільства. Це пов'язано з пізнавальною функцією мови, із засобами вираження емоційно-експресивних оцінок, які найчастіше передаються прикметниковими означеннями.

Якщо хочемо вирізнити якесь явище, предмет з-поміж інших, якщо намагаємось словом змалювати якусь життєву ситуацію, точніше передати думку, надати мові образності, емоційності, то послуговуємось словами-означеннями, або епітетами. У грецькій мові *‘επιθετος’* буквально означає «додаток», «додане», «прикладене».

У широкому розумінні епітет – це будь-яке означення, що вживається для характеристики предмета думки, для називання ознаки – чи то постійної, узвичаєної, що часто повторюється і відома мовцям, чи то особливої, оригінальної, яку помітив тільки автор, яка пов'язана з конкретним текстом, з індивідуальним авторським стилем. Друге, вужче, розуміння епітета охоплює лише художні, емоційно-образні означення, яким властива оригінальність, нечасте вживання, індивідуальне змістове наповнення. Межа між цими двома епітетами-означеннями досить умовна: нерідко звичайне, широковживане означення набуває в художньому контексті нових асоціацій, нового естетичного змісту, перетворюючись на оригінальний словесний образ.

Новий словник значно доповнено за рахунок нових заголовкових слів – іменників (серед нових заголовкових слів *абрикос, акація, атмосфера, бандурист, батьківщина, брат, верба, весілля, випадок, відчай, військо, врожай, вулиця, гори, гріх, груша, двері, дерево, дитина, діти, дочка, дружина, жаль, зерно, зміст, казка, липа, листя, люди, мить, місто, молодиця, молодість, ніс, ноги, образ, пальці, парубок, питання, плечі, погода, постать, природа, промінь, пшениця, рід, родина, світ, сім'я, сльоза, спів, течія, українець, хлопець, хода, церква, чоло, юнак, явір* та ін. – усього 119 нових означуваних іменників) та за рахунок збільшення кількості зафіксованих узгоджених означень до всіх заголовкових слів.

Якщо, наприклад, до іменника *батько* у Словнику 1998 року було наведено 333 епітети, то в Новому словнику зафіксовано вже 372.

Серед заголовкових слів – *Україна, Дніпро, Київ*, знакові для українців слова, означуваність яких пов'язана з національно-мовним світоглядом, особливостями сприймання національного простору й вербалізацією його в мові. Ідея україноцентризму яскраво виявилася у кількісних

характеристиках заголовкового поняття *Україна*: у Новому словнику зафіксовано 311 епітетів-означень проти 72 у попередньому словникові.

Матеріалом для фіксації епітетних словосполучень слугували насамперед художні тексти – від творів Івана Котляревського до художніх текстів початку ХХІ ст. Автори фіксували іменниково-прикметникову сполучуваність не лише в художній, а й у публіцистичній, науковій, науково-популярній мові, тобто в тих джерелах, де важливу змістову й емоційно-експресивну роль виконують оцінні означення. Без означальних слів-епітетів не обходиться й розмовно-побутовий стиль. Наша мова взагалі була б неточною, недолугою без епітетів, у ній не відчувалося б суб'єктивної індивідуальної оцінки, живого сприйняття дійсності. Книжні стилі – науковий, офіційно-діловий – так само послуговуються прикметниковими означеннями, які виконують роль кваліфікаторів, розрізнявачів, аналітичних логічних характеристик предметів, явищ.

У новому словнику значно розширено сполучуваність заголовкових іменників із прикметниковими словами, що виконують роль логічних, постійних означень, уживаних переважно в публіцистичних, наукових текстах. Їхня фіксація (вони мають спеціальну позначку в словнику – ♦) проектується на часовий зріз літературної мови. Розширення гнізда прикметників – логічних означень виявляє тематичну й оцінну різноманітність текстів конкретного історичного періоду, актуалізацію певних суспільних тем, що позначається на загальноновживаному словнику літературної мови. Закономірно, що актуалізація слова-поняття в мовній практиці зумовлює і його означальну характеристику, а оскільки узгоджені означення належать до граматично-структурних особливостей української мови, то вони постійно поповнюють словник епітетів, як джерела логічного і художньо-естетичного освоєння, пізнання світу. Так, скажімо, розширилася група означень, які умовно позначені в Словнику ♦, до слова *життя*.

Логічні, аналітичні означення-епітети відбивають закономірний процес пізнання явищ, їх упорядкування в науковій картині світу. Отже, епітет – запорука точності, виразності мови, а також її образності, емоційності.

Найповнішу інформацію про семантичну динаміку епітетних слів дає нам художній стиль. Епітети засвідчують розвиток образного мислення, зміну естетичних оцінок, вплив ліричних та епічних джерел на художні тексти тощо. За інформацією Словника, найбільш розгалужені епітетні ряди формують слова-поняття, пов'язані з характеристикою людини, її зовнішності (*очі, обличчя, брови, волосся, руки* та ін.) і внутрішнього світу – почувань, психічних станів, чуттєвого сприйняття дійсності (*біль, душа, жаль, радість, сум* тощо). Через характерні епітети вимальовується прикметниково-означальне поле зовнішності людини, оцінюваної українцями. Національні особливості бачення вроди (жіночої, чоловічої) віддзеркалюють поняття, вербалізовані в словах-оцінках, словах-означеннях.

Епітетні характеристики виявляють соціальну ознаку мовного портрета людини, наприклад, епітети до слів *батько* (*активний, багатий, багатодітний, безногий, безродний, безсилий, безталанний, бровастиий, буйночубий, втомлений, вусатий, грамотний, грізний, гуманний, далекий, далекоглядний, дбайливий, дужий, зблідлий, здоровжений, кремезний, лисий, мислячий, мозолястий, мудрий, натомлений, невтомний, обважнілий, осиротілий, поважний, постарілий, працелюбний, роздягнений, розумний, сивоголовий, слабкий, справний, статний, терплячий, хазяйновитий, чорнобривий, широкоплечий* та ін.), *долоня, долоні* (*товстошкура, безсилі, важкі, задубілі, зажурені, залізні, замазані, землісті, запечені, зачерствілі, зашкарублі, зморені, мозолисті, мозоляві, мозолясті, натруджені, пекучі, порепані, потріскані, пробиті, стомлені, шкарубкі, шорсткі*) сигналізують про відбиту в мовно-художніх деталях текстів-джерел тему соціальної невлаштованості особи, виснажливу, важку працю, що спричиняє й відповідні оцінки фізичного й психічного стану людини. Зафіксовані епітетні означення пов'язані позитивною і негативною оцінною семантикою, проте, зокрема, в характеристиці *долонь* переважає внутрішньо-негативна оцінка, в якій наявний семантичний компонент 'фізичний стан людини'.

Словник уможливує зіставлення узагальнених характеристик понять, винесених як реєстрові слова, із *індивідуально-авторськими епітетами*.

Виокремлення різновиду індивідуально-авторських епітетів дає змогу простежити тенденції розвитку семантики означень, зумовлені особливостями ідіостилю, впливом фольклорної, поетичної традиції на розвиток літературної мови.

У словниковій статті розрізнено значення полісемічних слів, тобто розрізнено прямі й переносні значення слів. У семантичній класифікації епітетів найбільшу вагу мають групи

епітетних слів із семантикою психологічного сприйняття. Саме такі епітети притаманні мовним портретам людей.

Новий словник епітетів пропонує нову структуру словникової статті. Так, окремо виділено епітети, що вживаються в структурі порівняння (їх уміщено після значка ○), а також епітети у структурі метафори (їх уміщено після значка ●).

Що найбільше хвилювало й хвилює людину, як бачить вона себе в довкіллі, як у мові, слові формулює вона свої оцінки добра і зла, позитивного і негативного, зовнішнього (видимого) і внутрішнього (психічного). До слова *голос*, наприклад, зафіксовано понад 300 епітетних означень – прикметників, дієприкметників. Поряд із розгорнутими, поширеними епітетними рядами наводяться й слова з нечисленними означеннями, наприклад, *автострада*, *бджола*, *жайворонок* та ін. Закономірно, що вони не супроводжуються такою кількістю епітетів, як лексеми традиційного поетичного словника (наприклад, *вітер*, *вода*, *вогонь*, *зорі*, *небо*, *хмара* та ін.). Однак вони вносять у загальну картину епітетних словосполучень як колективне, усталене, типове, так і оригінальне, індивідуальне сприйняття світу.

«Новий словник епітетів української мови» містить цінну інформацію не лише для мовознавців, а й для вчителів, викладачів вищих навчальних закладів.